

Bene Sándor

FILOLÓGIA ÉS HUNGAROLÓGIA*

Idézetekkel kezdem, majd fogalmi meghatározásokkal folytatom. Ady Endre egy kései, talányos verse az első, amely a posztumusz, 1923-as, *Az utolsó hajók* kötetben jelent meg. A címe: *Jönnék jobb napok*.

Jönnék majd jobb napok is
S egyszer
(Be jó lesz, ki megéri)
Torkig a förtelemmel
S emlékezve
Megállítjuk
A gonosz szédítőket,
A tegnapi időket.

És csöndesen megkérdjük:
Milyen halált akartok,
Buta és elnyűtt
Régi, ostoba kardok?
Egyszer,
Tele emlékezettel
Még kérdezni is merünk:
Jönnék még jobb napok is.

* Az itt következő írás a 2012. május 3-án a Pannon Egyetemen tartott, a „Hungarológia Veszprémbe” című tanácskozáson elhangzott előadás szövege. (Köszönettel tartozom utólag is a kitűnő ülészak szervezőinek, Géczi Jánosnak, Horváth Gézának és Ujváry Gábornak.) A szöveget eredeti fésületlenségében közlöm, műfaji kísérletként. (Laudálható-e a filológia lábjegyzetek nélkül?) Van azonban személyes okom is. Tuomo Lahdelma nem lehetett jelen azon a tanácskozáson, és nem hallhatta az előadást – amit azóta is nagyon sajnálok, hiszen ha valakinek, akkor neki igazán nagy szerepe volt a magyarságtudományi kutatások szemléleti megújításában, a filológiai szigor, valamint és az irodalom- és kultúraelméleti reflektáltság párosításában. Szeretném tehát, ha az alábbiakat „előbeszédként” olvashatná – a lábjegyzetek gazdagításához pedig úgyszólván elengedhetetlenek lesznek az ő jó tanácsai. Isten éltesse születésnapján! (Tuomo Lahdelma, a Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának vezető professzora kötetünk kiadásának évében, 2013-ban ünnepelte 60. születésnapját. Lásd ezzel kapcsolatban kötetünk „Tuomo Lahdelma 60” című fejezetét. – Fenyvesi Kristóf, szerkesztő megjegyzése.)

A talányos szöveget mélyebben vallatni itt nincs idő és tér; annyi első olvasásra-hallásra is kiderül, hogy a megszólaló egy közösség nevében beszél és kérdez, egy bekövetkezendő vagy már be is következett kudarc, vereség, tragédia árnyékában, a múlt és a jelen ok-okozati viszonyáról, s a jövőt illető remény alapjáról. Földessy Gyula egyetlen mondatban kommentált: „A pacifista Ady felhördülése”, s Victor Hugo-idézettel világította meg, mire gondol: „El fog jönni az a nap, midőn az ágyúkat úgy fogják mutogatni a múzeumokban, mint a középkori kínszerszökeket.” Én mindazonáltal azt hiszem, a pusztaság felhördülésénél, az értelmetlen háború elleni tiltakozásnál mélyebb dilemma mozgatja a verset: a múltból való tudás, az okok ismeretének szükségessége, és a múlt, sőt, a múlt valamilyenként való tudásának kritikája munkál a paradoxonban. A „buta és elnyűtt régi, ostoba kardok” nem csupán az értelmetlen harc, az öncélú háború jelölői, hanem a „tegnapi idők” teljességét, gonoszul szédítő gondolkodásmódját szimbolizálják – mindent, amitől meg kell szabadulni, amit el kell feledni. Ha jönnek jobb napok, azok azért lesznek „jobbak”, mert már csupán egy kérdés merül fel: hogyan tüntessük el az elmúltakat? Igen ám, csak hogy a végleges eltüntetés lehetetlen: ahhoz, hogy kérdezni merjünk, mégiscsak tudnunk kell, mire kérdezzünk, másként nem szabadulhatunk, csakis „tele emlékezettel”.

Az emlékezés és a feledés ugyanazon paradox ökonómiájáról van tehát szó, arról, amire Nietzsche híres értekezése, *A történelem hasznáról és káráról* hívta föl a figyelmet: „A derű, a jó lelkiismeret, a vidám tett, az eljövendőbe vetett bizalom – mindez, az egyéni éppúgy, akár a népé, attól függ, van-e olyan határ, amely elválasztja az átláthatót és világosat a megvilágíthatatlantól és sötétől; hogy tudunk-e ugyanúgy kellő időben feledni, ahogyan kellő időben emlékezni? [...] A történeti és a történetietlen egyaránt szükséges valamely egyén, nép vagy kultúra egészségéhez.” Hasonlóan provokatív szenvedély mozgatja itt Nietzsche tollát, mint alig két évvel később, 1875-ben, a *Mi, filológusok* című, botrányt kavart pamflet-tervezetében: a filológia – ez esetben az antikvitás rekonstrukciójára törekvő klasszikus filológia – csak akkor bír értelemmel, ha túllép antikvárius, öncélúan felhalmozó tudomány-voltán, ha vállalja a kritikai személetet, ha tudomásul veszi, hogy szelektálnia kell az emlékek között. A szelekció (a „feledés”) csakis erkölcsileg igazolható. A döntés felelőssége a pedig filológusé, illetve a történészé: mi az, ami hasznos, és mi az, ami nem a jelen (és a jövő) élet számára. (Az előbbi értekezés teljes címe is: *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben!*) Amit a következőkben elmondok filológia és hungarológia viszonyáról, e viszony alakulásáról az elmúlt évtizedben, úgy vélem, azt igazolja majd, hogy másként nem is lehet. Ady és Nietzsche figyelmeztetésének érvénye két irányba vág: a múlt teljes megismerhetőségének, birtoklásának hiedelme, a filológia teljhatalma téves és káros illúzió; ennél már csak egy tévesebb és károsabb van: az, amely a fentiekből a teljes megismerhetetlenségre következtet, amely a morális döntés felvállalása helyett minden morális szempont relativitását hirdeti; ez az igazán „gonosz szédítő”, „für das Leben”.

Áttérek az előadásom címében szereplő fogalmak definíciójára. Első közelítésben a hungarológia: a magyarságról való tudományos igényű beszéd, annak „logosza”, hogy *mi* is az a „Hungarus”, mi a sajátosan „magyar”. A válasz közismerten megközelíthető több tudományág eszközeivel, ám a *tárgy* azonossága ezek számára mégiscsak közös interdiszciplináris keretet biztosít. Ugyancsak első közelítésben a filológia a jelzett tárgyról folytatott tudományos diskurzus *hogyanját* határozza meg: kijelöli annak képviselhető elméleti alapfeltevéseit, eredményesnek ígérkező módszertanát, megmondja, *miként* érdemes szeretni (ld. „*philia*”) a tárgyat. Ez a megfontolás képezte az alapját Klaniczay Tibor 1974-es, a magyarságtudományt rehabilitáló híres írásának, amelynek rögtön bevezetőjében megjelenik az egyenlet: *hungarológia* = *magyar filológia* („a magyarságnak mint etnikumnak, mint nemzetnek, mint történelmi utat bejárt társadalomnak, mint nyelvnek [...] a kutatása röviden: magyar filológia”). Ezért lett – és maradt bő két évtizedre – Társaságunk neve Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság. Arra persze már ez az úttörő jellegű programszöveg rámutatott, hogy a filológiai jelző ilyen szokatlanul széles értelmét nehéz visszaadni idegen nyelven, franciául vagy angolul (valójában az „*Études Hongroises* vagy *Hungarian Studies* kutatási területéről van tehát szó”, írja Klaniczay), ám hosszú ideig erről nem folytak viták, az elnevezés fenntartását önmagában kielégítően indokolta a politikai szükséghelyzet, hiszen a hungarológia vagy hungarisztika (a russzisztika vagy polonisztika mintájára) rossz politikai reflexeket ébreszthetett volna a kommunizmus idején (hogy a ‘magyarságtudományról’ már ne is szóljunk), esetleg megnehezítette vagy lehetetlenné tette volna a Társaság működését. A munkának abban a felhalmozó, illetve értékmentő, extenzív szakaszában azonban védhető volt a tudományelméleti illetve -módszertani alapozás is. Lépünk közelebb az alapfogalomhoz. A *Hungarus* illetve *magyar* jelzők korántsem ártatlan szótári szinonímák. A latin terminus eredetileg olyan értelmiségi személyeket jelölt, akik származástól függetlenül politikai és / vagy kulturális értelemben magyarországi identitástudattal rendelkeztek, így írták be magukat külföldi egyetemek matrikuláiba, így léptek be a nemzetközi *res publica litteraria* virtuális terébe, Janus Pannoniustól Oláh Miklóson keresztül Czwittinger Dávidig és tovább. Hogy ez a *Hungarus*-tudat hogyan vernakularizálódott, miként vált a szónak ha nem is származási, de mindenképpen nyelvi és kulturális értelmében magyarrá a 18–19. században, annak története van – ilyen módon a hungarológia éppenséggel a történetével definiálható, a fogalom jelentése azonos lesz annak történetével, benne a vitatott eredettudatokkal és a téves etimológiákkal (a hun-magyar azonosítástól a magyar nevet a bibliai Magógtól eredeztető Kézai Simonig vagy a *Hungaria* nevet az „angaria – szűkösség, ínség, nyomorúság” etimológiával magyarázó Révay Péterig). A Történet illetve a történetek (zene-, nyelv-, művészet-, irodalom-, stb.) megalkotásához viszont források szükségesek, amelyeket fel kell tárni, ha töredékesek, ki kell egészíteni, kontextusukkal együtt értelmezni őket – ezt a rekonstrukciós munkát pedig a tágan értelmezett filológia volt hivatva elvégezni. A személtetés kedvéért maradok a szűkebb szakmából vett példánál, az irodalomtudománynál. Tolnai Vilmos egy évvel

Az *utolsó hajók* megjelenése előtt 1922-ben adta a következő definíciót méltán nagyra becsült munkájában (*Bevezetés az irodalomtudományba*): „A philologia az irodalomtudománynak az az előkészítő, alapvető foka, melynek tárgya a szöveg, célja és feladata a szövegnek mindenoldali megállapítása, s elhárítása minden akadálnak, mely a szöveg teljes és tárgyilagos megértésének útjában áll. Foglalkozik tehát a szöveg hitelességével, hűségével, keletkezésével, nyelvi magyarázatával, értelmezésével és forrásaival. Így a philológia az irodalom bűvárának kifogástalan, kész anyagot ad át, mely biztos alapul szolgál további következtetésekre és fejtegetésekre.” Másutt még egyértelműbben jelenti ki: a filológia „mintegy megtisztítása, kiválogatása az anyagnak, melyből építeni akarunk”. Építeni – ez esetben magyar irodalomtörténetet, amely természetesen a „hungarológia” résztudománya, de *mutatis mutandis* érvényes a definíció az ide tartozó többi tudományágra is: forrásaikból történet épül, s a történetek időről időre lehetővé teszik a kérdés megválaszolását: *Mi a magyar?*

Ne feledjük, Tolnai pozitivista alaposága a szellemtörténeti iskola túlzásaival szemben fogalmazódott meg, s szemlélete védelmet jelentett minden későbbi, a tények és a források fölött átlépő ideologizáló törekvéssel szemben is. Ebből a perspektívából a hetvenes-nyolcvanas években is többszörösen indokolt volt a „magyar filológia” terminus fenntartása, hiszen azt a tevékenységet jelölte, amivel a Társaság nemzetközi kutatásszervezést koordináló vezetősége valójában foglalkozott: az egyes magyar tárgyú szakdiszciplínák művelői számára itthon és külföldön biztosítani a források hozzáférhetőségét, az azokra vonatkozó elsődleges „filológiai” kutatások bibliográfiai információáramlását, annak reményében, hogy azután ki-ki a maga területén hozzáláthasson a Történet összeállításához. Csak röviden emlékeztetnék az „aranykorra”, a Társaság hiánypótló konferenciakiadványaira, a periodikák közül a *Lymbusra*, a *Hungarian Studiesra* és mindenek előtt a ma is felülmúlhatatlan, óriási bibliográfiai anyagot mozgató (és finanszírozás hiányában sajnos megszűnt) *Hungarológiai Értesítőre*, vagy az ezekkel párhuzamosan más intézményi keretben, de ugyancsak a Társaság prominenseinek közreműködésével zajló, éppen mára beérő anyagfeltáró sorozatokra, mint a szegedi *Adattár-kötetekre* vagy a *Régi Magyar Költők Tárára*, a *Régi Magyar Prózai Emlékekre*. Az egyes diszciplináris területek legjobb művelői mindvégig igyekeztek lépést tartani szakmájuk nemzetközi szakirodalmával, amelyet természetesen nem hagytak érintetlenül a hullámokban érkező tudomány-elméleti és módszertani paradigmaváltások, de sajátos módon a magyarságtudomány(ok) egészében ezek nem tudták megingatni a tág értelemben felfogott pozitív (pozitivista?) filológiába vetett bizalmat. Egészen a kétezres évek elejéig, amikor az irodalomtudomány felől érkező kultúratudományi fordulat nyomán erőteljes támadás érte ezt a sokszor bizony mégiscsak reflektálatlan bizonyosságot. Kulcsár Szabó Ernő hangsúlyos megszólalásaira gondolok itt elsősorban, amelyeknek egészen sajátos akusztikát biztosított az, hogy maguk is a *cultural studies* túlhajtott fordulatával szembeni fellépésből fakadtak, a hermeneutikai irodalomtudomány pozícióit védelmezték, annak immár bevettnek számító eljárásait kérték számon a magyarságtudomány

művelőitől. A nagy visszhangot kiváltó jyvaskyläi plenáris előadás szövegéből idézek itt, a szokásosnál kissé hosszabban, hogy a hangvételt és a kritika erejét érzékeltessem. A gondolatmenet kiindulópontja, hogy ellentétben a régen elavult esszencialista („Mi a magyar?”-típusú) elképzelésekkel, a magyar identitás immanenciája megragadhatatlan, főként a még mindig kitüntetett pozíciót élvező pozitivistá filológia felügyelete alatt.

„Az identikusan hozzáférhetetlen létmód – Husserltől Derridáig ívelő, csaknem évszázados – tapasztalata ellenére a magyar filológiai tudományok jelentős részében továbbra is él egy olyan »egzakt tárgyilagosság« igénye, amely a létmód és identitás közvetítésmentes észlelhetőségének eszményében alapozza a dolgokról való véleményalkotás egyenrangú sokféleségét. Következésképp úgy szituálja a megértést végrehajtó értelmezést, mintha az amolyan járulékos elemként telepednék rá az önmagukkal egybeeső dolgokra (pl. művekre, szövegekre, a kultúra történetének »létező« tényeire, dokumentumaira stb.). A hatástörténeti események következményeit pedig az időbeliség olyan parazitális képződményeinek fogja föl, mint amelyek afféle letisztítandó rétegekként fedik el az utódok előtt az egykor még »közvetlenül« hozzáférhető tények »igazi« lényegét. A tényszerűen *létező* identitás lényegi »visszakereshetőségének« emlékezete nálunk ezért egy olyan »higgadt filológia« defenzív kultuszában ölt ma még testet, melynek anakronisztikus autoritásigényével – a hungarológia nem kis hátrányára – csak saját módszertani tanácstalansága vetekszik.”

A bírálatban nem véletlenül bukkannak fel Tolnai és az általa képviselt iskola alapterminusai (tisztítás, igazi tények, stb.). A tanulmány egészének címe *Az „azonosíthatatlan” poétikája? – Megjegyzések a hungarológia fogalmának változásaihoz*, az iménti sorokat „A hungarológia hagyománya – filológiai felügyelet alatt” c. alfejezetből idéztem. Sokan úgy érezhették akkor, hogy a hungarológia tárgyát érte bomlasztó erejű támadás: ha valaki lemond a magyarság fogalmának organikus-esszenciális körülhatárolásáról, akkor felszámolja magát a magyarságtudományt is. Ez súlyos félreértés volt. Hiszen Kulcsár Szabó professzor maga is rákérdezett: „Fölvethető persze, a kérdés, mi óvja meg végül a kultúratudományi megértésformákat a »színkép« tágaságából adódó alaktalanság diszkurzív permanenciájától?” És meg is válaszolta a kérdést: javaslata a kulturális érintkezésben formálódó „termékek” egyfajta *produkciós kódjának* megkeresésére irányult, a kulturális közvetítés *hogyanjának differentia specificáit* javasolta feltérképezni, még hozzá három vetületben: interkulturális, interregionális és interdiszkurzív vonatkozásban. A vita ezzel ismerős, számtalanszor ismétlődő paradigma kereteibe került, magam a pszeudoarisztotelészi hagyomány lélekfilozófiai vitáira tudnék asszociálni, *entelekheia* és *endelekheia* viszonyára (a lelket tökéletessége vagy örök mozgása definiálja?), vagyis: a magyar nem valami, hanem megy valamerre. Kérdés, merre? A valódi célpont azonban nem a tárgy, hanem a módszer volt: a pozitivistá filológiai alap. Kétségtől igaz ugyanis, hogy az emlékezés / történetírás hogyanja mélységesen összefügg az emlékezés (irány)tárgyának konstruálásával. A filológus már a tisztogatandó tárgy kiválasztásával prefigu-

rálja a majdani történetíró következtetéseit, a kettő nem választható el reflektálatlanul egymástól, a múlthoz való naiv viszony fenntarthatatlan. (De akkor mi van? Ezek után történet sem építhető? Kulcsár Szabó Ernő kritikája jogos volt, sőt, akár jóval előbb is érkezhett volna. Ám a valódi kérdések a jogos kritika elfogadása után merülnek fel!)

A történész kollegák ugyancsak jól emlékezhetnek ezekre az időkre, azóta jobb belátásra tért társadalomtörténészek szövegtudományi *turnjeire*, posztmodern kételyükre a forráskutatás pozitivista elméleti előfeltevéseivel kapcsolatban, a céhbéli szaktörténészeknek címzett bírálataikra... Célszerűbb lesz azonban, ha ismét szűkebb szakmámon belül keresek szemléltető példát: nehéz dolgom nem lesz, lévén itt, az irodalomtudomány berkeiben is ugyanez került terítékre a filológia és a filológusok bírálata, s még a kezdeményező fél is ugyanaz volt. A *Literatura* 2002-es évfolyamának 4. számában megjelent Kulcsár Szabó-tanulmány (*A látható nyelv elkülönítése: Hermeneutika és filológia*) megállapította: „a hazai irodalomtörténet-írás beteges elméleti »immunitása« folytán filológiánknak, minden megújulási szándéka ellenére, lényegében utóbb is csupán két pozitivista paradigma oltalmában sikerült elhelyeznie – autentikus követőkben sajnos még mindig figyelmeztetően szegényes – praxisát.” A tételhez karikatúra-jellegű tipologizálási kísérlet csatlakozott: az egyik a nemzeti kánon klasszikusainak Műveit időtlenségükben kultiváló, naivan historizáló típus, szemben a modernebb, a Szöveg objektivitását és az egyszer volt jelentéseknek a rákérdés aktusától független rekonstruálhatóságát állítóval.

Mondanom sem kell, a sarkos megállapítás nagy port vert fel, s 2003 tavaszán az ELTE Bölcsészettudományi Karán egész napos ülészak tárgyalta az „ügyet”. A „Mi, filológusok” (*Az elmélet hasznáról és káráról az irodalomtörténetírásban*) című összejevetel, azóta csak „Filológus-vita” néven ismert az irodalmár körökben, s úgy tűnik, valóban fordulatot jelzett a tudomány-szakban. Nem feltétlenül a botrányszag miatt – bár botrányt súroló elemekből nem volt hiány. Emlékeztetnék rá, történész körökben a Hayden White által generált vitának (mely közismert módon a történelem nyelvileg konstruált voltáról, retorikus jellegéről folyt) a holokauszt-tematika belépése szabott ideológiai határokat (itt aknamezőn folytatott tánchoz lett volna hasonló továbbra is az adatok retorikus eszközökkel, trópusfunkciók mentén végzett „cselekményesítéséről” teoretizálni). A filológusvitában ilyen súlyú lépésre nem került sor, de kétségkívül a kevéssé felemelő pillanatok közé tartozott, amikor a hermeneutikai és dekonstrukciós iskolák vezéralakjainak (Hans-Georg Gadamer, Paul De Man) náci kapcsolatait, érintettségét lebegtették meg egyesek Kulcsár Szabó Ernő vitapozíciójának diszkreditálására. Az Irodalomtörténeti Közleményekben pedig a vita anyaga csonkán, a „főelőadók” vitacikkei – Kulcsár Szabó Ernő válasza és Horváth Iván viszontválasza – nélkül jelent meg, kölcsönös megbántódás okán.

Mindazonáltal, ezektől a jellemzően magyar (és a jövőben remélhetőleg a hungarológiai tudománytörténeti kutatások tárgyát képező) anekdotikus elemektől eltekintve, a vita következményei, még hozzá inkább pozitív mint

negatív következményei, ma is érezhetők. Megpróbálom röviden összefoglalni, mely területeken. Az összefoglalás, a mérleg megvonása természetesen leegyszerűsítő, ennek ódiumát kénytelen vagyok vállalni, mivel kimondottan a magyarságtudomány sajátos szempontjaira figyelek majd.

1. *Régi és új, irodalom és irodalomtudomány: a terep tágítása* – Kimondatlan előfeltevése volt mind a kritizálónak, mind a kritizáltak jelentős részének, hogy az „irodalom” fogalma alatt csupán a posztromantikus episztémé által irodalomként rangsorolt szépirodalom értendő, a régi korok irodalmi műveit kívül esik ezen a körön, mert nem az originalitás, ihletettséggel, fikció és az esztétikai élvezet, hanem a tanítás, az imitáció és a variáció terminusai között értelmezhető. A vita során éppenséggel Kulcsár Szabó egyik vitapartnere mondta ki: szerinte a 19. század előtti szövegtermés egyszerűen „nem irodalom”. Ezzel szemben a vitanap kezdeményezői a régi magyar irodalom kutatói voltak, szervezője a Régi Magyar Irodalom Tanszék – s az azóta eltelt időben a merev elválasztás minden területen oldódott. A vita egyik meghatározó résztvevője, Kecskeméti Gábor kutatásainak jóvoltából ma már az irodalomtudományi hermeneutikai irányzat Magyarországon is szembesül és szembenéz saját kora újkori genezisével, s ennek következménye a hungarológiára nézvést rendkívül pozitív, hiszen a régiség „rehabilitálásával” a teljes magyar múlt beemelődik a kultúratudomány kutatására érdemes, olykor paradigmákat meghatározó témái közé. A Magyarságtudományi Társaság újabb történetének legsikeresebb vállalkozása, a doktoriskolai konferenciák sorozata egyre erősebb régi irodalmi és történelmi szekciókkal lép fel, és ezek előadói teoretikusan is érvényes újításokkal állnak elő, termékeny eszmecserét folytatva a modern kor(ok) elméleti érdeklődésű képviselőivel. Ez a germanisztika, anglistika területein már régóta evidencia (nehéz volna olyan új irodalom- vagy általános kultúraelméleti paradigmával előállni, amely nem számol el pl. Shakespeare-rel és recepciójával), nálunk azonban sokáig nem volt az, a különböző korszakok specialistáinak kölcsönös egymást lenézése volt jellemző (aminek természetesen a régi magyarosok látták kárát a pályázati és projektfinanszírozási rendszerben).

2. *Az intenciók historikuma: a módszertan történeti reflektálása* – Közelebről nézve: a cambridge-i esztétikatanteremtő iskola módszertanából eltanult, onnan az irodalomtörténet-írásba átszivárgott intencionalizmus megszilárdította és meg is újította pozícióit. A hazai filológusvita után (és főként nyomán) az intenciók, a szerzői és olvasói / befogadói szándékok új filológiája bontakozott ki. A pozitivisták filológiai gyakorlatnak igen erős nyelvtudományi háttére volt, az indoeurópai összehasonlító nyelvészet és a klasszikus nyelvtörténeti iskola levette a filológusok válláról az állandó elméleti és módszertani reflexió kötelességének jelentős részét. A forráskutatás humanizmus óta fejlődő módszerei azonban utoljára a strukturalista irodalomtudományi szemlélettel kapcsolatba hozható generatív grammatikával voltak kompatibilisek, posztstrukturalista filológiai elmélet nem volt forgalomban. Az, hogy az újabb filológiai hullám irodalomtörténész képviselői Magyarországon felfedezték a maguk számára a pragmatikai nyelvtudományi irányzatokat, az Quentin Skinner és

cambridge-i követőinek befolyásán túl talán az említett filológusvita ösztönző hatásának is tulajdonítható. Megtörtént a paradigmaváltás, az intenciók filológiája ma már nem diszkreditálható, az 'intencionalista' mint szitokszó érvényét veszítette. Sőt, a hagyományosan „kritikatörténeti”-nek nevezett irányzat követői újrapozicionálták kérdésirányaikat, s rákérdezve a Wittgenstein-Austin-Searle vonulat reneszánsz előtörténetére, Lorenzo Valla és Francesco Patrizi „linguistic turn”-jénél és intencionalizmusánál találták magukat, Petrus Ramus episztemológiai fordulatának vizsgálata pedig, a gazdag magyar hatástörténetnek köszönhetően, már a nemzetközi kutatás *main stream*jében is helyet biztosít a korábban olyannyira lenézett régi magyar művelődéstörténet (azaz ismét csak a hungarológia) művelőinek számára. (Külön felhívnam a figyelmet a Helikon Irodalomtudományi Szemle 2005/3., „Régi az újban” c. számának írásaira, s csak mellékesen utalnék mindezen viták jótékony mellékhatására, az irodalom-fogalom örvendetes tángulására, az anakronisztikus belletrisztikai szemlélet viaszorulására.)

3. *Filológia, textológia, a morális szempont visszavétele* – Kulcsár Szabó Ernő felvetése a filológiai praxis elméleti reflektálatlanságáról, jelesen: hermeneutikai reflektálatlanságáról szóló első renden. A kritika természetesen több mint indokolt volt, a filológia teljhatalmáról szóló mítosz azonban már ekkor, a kezdet kezdetén hamisnak bizonyult, s azt hiszem, magukat a hermeneutákat és recepcióesztétákat lepte meg a leginkább, hogy az általuk „vérpozitivistának” vélt filológusok s azok közt is főként a régi irodalom és kultúra kutatói milyen irodalomelméleti érdeklődéssel és érzékenységgel próbáltak – már hosszú ideje, a kilencvenes évek közepe óta! – reagálni saját szűkebb szakterületeik értelmezői kihívásaira. A hermeneuta kritika továbbgondolása azonban jelentős továbblépést hozott a magyarságtudomány szempontjából is, elsősorban a filológiai munka morális és – bizony – politikai reflektáltságát illetően. Képes-e a filológia önmaga relatív érvényének tehertételével bármit is rekonstruálni? A válasz kézenfekvőbb, mint gondolnánk. Egyrészt nem általános relativitásról, hanem intencionált relativizálásról van szó: valahol valakik valamit relativizálni akarnak. Az önmaga tudományelméleti pozícióját reflektáló filológia tehát a jelen és múlt köztes terében mozogván, rá kell, hogy kérdezzen a jelen elvárásainak intencióira, a szándékok szociokulturális, történeti, sőt, olykor hatalmi hátterére is. Nem általában „az irodalom” mutat a maga rejtélyes hatástörténeti folyamatában szelekciós gesztusokat, hanem konkrét kritikai iskolák, folyóirat-szerkesztőségek, írói körök vagy egyetemi tanszékek és kutatócsoportok sokszor jelentős átfedést mutató személyi állománya (míg mások nem). A kártyákat ki kell teríteni, a kritika része az irodalmi életnek. E tény belátása azóta lassan közhellyé válik a magyar irodalomtudományban (is), és ezzel a filológia morális komponense, a hagyományok (szövegek, források, értelmezések) közötti reflektált választás erősödik és explicit lesz. A magyar klasszikusok legújabb, nagy sikert kiváltó kritikai kiadásaiiban – gondoljunk csak a Kosztolányi-kiadás köteteire – ma már teljesen természetes az irodalmi szöveg és a kiadó értelmezői szempontjait, elméleti és módszertani előfeltevéseit explicitté tevő kommentár együttes jelenléte egy

köteten belül, a recepciótörténet ideológiatörténeti kritikájával együtt, és a terjedelmes apparátusok összeállításában magától értetődően működik együtt a 20. százados kutató az ókortudóssal és a régi magyar irodalom specialistájával.

Mindennek a *morál-filológiai* megújulásnak az alapja a textológia megújulása: az értelmezői hagyományok közötti választást megelőzi a szövegek közötti választás gesztusa. Ismét csak Kecskeméti Gábort idézem, ezúttal mint az MTA Textológiai Munkabizottságának társelnökét: „A hazai irodalomtudományi kutatások episztemológiai tere is alapvetően megváltozott. A posztmodern irányzatok térnyerésével a szakmai közbeszéd meghatározó vonásává vált a befogadó jelentéstulajdonító szerepét kiemelő, a szöveget relativizáló, annak mindenkorai pluralitását hangsúlyozó beszédmód, amelynek egyáltalán nem nyilvánvaló a közös érdekeltisége a szövegtudományi stúdiumok humanista filológusok által rögzített, majd textológus nemzedékek által továbbfejlesztett alapelveivel.” Nos, ez a megállapítás immár történeti visszapillantásnak minősül: 2003 óta a magyar textológia döntő megújuláson ment keresztül, beépítette szempontrendszerébe és praxisába mind az ún. „genetikus textológia”, mind a digitalizált szövegrögzítés ismeretelméleti tanulságait, és következtetése nagy vonalakban hasonló a pragmatikus-dekonstruktor nyelvelméleti vita következtetéséhez. A Derrida szkepszisét szkepszissel fogadó John Searle szerint attól, hogy egy kijelentés szükségszerűen elmosódott jelentéskontúrokkal rendelkezik, még nem minősül értelmetlennek (a befogadó részéről mutatott bizonyos együttműködési készség mégiscsak célbajuttatja az eredeti intenciót) – attól pedig, hogy egy kritikai szöveg ismeretelméleti státusa nem azonos a matematikailag bizonyított apodiktikus Igazságéval, még nem kell lemondanunk a kritikai szöveg megállapításának felelősségéről. Ez a relativizált, a textológus morális döntéskényszerét is játékba hozó új szövegtudományi szemlélet – látszólag, de csupán látszólag paradox módon – nem csupán rehabilitálta a későpozitivistá filológia eredményeit, hanem hihetetlen új virágzást is hozott a magyarságtudomány szempontjából kiemelten fontos forráskutatásban, a múlt magyar szellemi örökségének szisztematikus feltárásában. Csak címszavakban utalnék az elmúlt években lezajlott *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, valamint *Filológiai és textológiai kérdések a 20. századi klasszikusok szövegkiadásában* című miskolci konferenciákra (2011, illetve 2012): a szövegek közötti választást mintegy felfüggesztő genetikus textológia helyett e rendezvényeken egy gyökeresen új, a hagyományt, a forrásokat a múlt és jelen párbeszédében megszólaltató dialogikus textológia látszott kibontakozni.

4. A „történetek” után a „Történet” visszatérése – Végül a legfontosabb hozadéknak azt tartom, hogy ez a megújuló filológia, a nem várt virágzás lassan kikényszeríti a „Történet” újraírását is. Példám megintcsak irodalomtörténeti, de ebben az esetben a *historia litterariá*nak vitathatatlanul központi szerepe van a nemzeti tudományok együttesében. Egyrészt azért, mert a nemzeti tudományok, sőt, a nemzet mint kulturális értelmező közösség léte maga is attól függ, időről időre képes-e, akarja-e a saját írásos hagyományának történetét elmesélni. Másrészt pedig éppen azért, mert az elbeszélés nem válhat

„buta és elnyűtt, régi ostoba kardok” anakronisztikus villogtatásával: értelme csak akkor van, ha megújult, korszerű szempontok alapján fogalmazódik meg a történet. Túlzás, sőt botorság volna e szempontok megújulását csupán egyetlen eseményhez kötni; a tíz éve lezajlott „filológus-vita” e tekintetben maga is csupán indikátora bizonyos folyamatoknak (jelesül: a szűkebb és tágabb szakmánkban zajló elméleti és módszertani vitáknak), de kétségkívül megvolt a maga helye és szerepe abban, hogy mára létrejöttek – ha nem is az anyagi, de legalább a szellemi – feltételei annak, hogy széles konszenzus alapján íródjon újra a lassan éppen fél évszázada készült akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv (közismert nevén: a „Spenót”) szintézise. Világossá vált, hogy nemzeti irodalomtörténet a régi módon nem írható: mind a ’nemzeti’, mind az ’irodalom’ fogalmai alapvető újradefiniáláson esetek át az elmúlt évtizedben. Az új irodalomtörténet elvi alapvetései (részint már publikált tanulmányok, részint ma még „félnyilvános”, az egyes korszakok kutatóközösségeinek belső szakmai vitaanyagai), a nemzetet egy önmaga szellemi határaitól folyamatos vitában álló kulturális közösségként határozzák meg. E határok mind politikai, mind nyelvi tekintetben képlékenyek. Az elmúlt évszázadok során nem csak az államhatárok változtak, s tették szükségessé azt, hogy egy magyar irodalomtörténetnek szükségképpen a kárpát-medencei, sőt, a tágabb közép-európai régió fejleményeire is reflektálnia kell, azok kontextusában kell definiálnia és elbeszélnie önmagát. A nyelvi súlypontok változóak – hiszen a magyar írásbeliség nyelve nem volt mindig magyar, fokozatosan lett az, s a hatalmas latin anyag mellett része a magyar irodalomtörténetnek a német, horvát, szerb, román, szlovák, stb. irodalmi örökség egy része is (amint a környező népek „nemzeti” irodalomtörténetei is e folytonos dialogicitás figyelembe vételével újulhatnak meg, s nem láthatunk majd „kisajátítási” törekvéseket abban, ha bizonyos általunk magyarnak elkönyvelt írókat ők is saját ön-elbeszélésük részévé tesznek). Tekintheünk akár messzebbre is; amint Stendhal és Keats nem olaszok, de az olasz irodalom történetében szintén megvan a maguk szerepe, úgy a másik oldalon nemcsak a magyarul író emigráns íróink többes kötődése hangsúlyozandó, hanem azok is részei lehetnek egy magyar irodalomtörténeti elbeszélésnek, akik befogadó közegük nyelvén írták, írják műveiket (még ha minden eset más is: Agota Kristófról talán lehet vitatkozni, Tibor Fischerről kevésbé).

Az imént elmondottak nem csupán a térbeli, földrajzi regionalitásra, hanem az időbelire is érvényesek: az elmúlt évek szakmai vitái különösen élesen exponálták nem csupán a régi és az új irodalom lényegi különbözőségét (pl. az imitáció-elv és az originalitás-elv szembenállásával), hanem az átmenetek, az összekötő szálak jelentőségét is. A periodizálásról folyó eszmecserek jótékony hatása nyomán a reneszánsz kor kutatóinak válláról lekerült az előremutató, modern jegyek minden áron való keresésének ideológiai kötelme, és a modern korosok sem zárják ki mechanikusan vizsgálódásuk köréből a „nem-irodalmi”, sőt, az archaikus jegyeket mutató szövegeket. A modernitás megszűnt éles határ lenni: mozog előre és vissza az időben – az átmenet egész korszakot alkot, nagyjából a 18. század közepétől a 19. végéig.

Mindez talán annak következménye, hogy az eszmetörténet és az irodalomtörténet viszonyrendje ma már gazdagon strukturáltnak és reflektáltnak bizonyul, a régi kiszorítósdí, a részleges szempontok kizárólagos érvényesítése helyett. Attól, hogy az irodalom megszűnt pusztá hatás, következmény (marxista terminológiával: felépítmény) lenni, az irodalom még nem „önmagát” írja: határozott poétikai, sőt politikai meggyőződések és intenciók által motivált szerzők, kritikusok és olvasók dialógusának eredménye. Hogy ennek a dialógusnak nemcsak gyakorlata, hanem poétikai, retorikai, historiográfiai, sőt, akár a teológiából vagy (az újabb korokban) a közgazdaságtanból származtatott szabályrendszere van, ma már evidencia; szűkebb értelemben akár az irodalmi kommunikáció elméletei is tekinthetők „irodalomtörténetnek”. A módszertani megújulás, a történeti kommunikációelmélet feltűnése és az intenciók rehabilitálása pedig elvezet magának a ’történet’ fogalmának az újradefiniáláshoz is.

A 2000-es évek nagy szellemi teljesítménye volt *A magyar irodalom története* c. három kötetes kézikönyv elkészülte és megjelenése. Ez a maga megengedő, toleráns elméleti álláspontjával – amennyiben egy történet helyett már címében is több, hierarchikusan rangsorolhatatlan, párhuzamos elbeszélés létét tételezte – a szellemi útkeresésről, a folyamatos diszkusszió-állapotról tanúskodik. A vállalkozást ért kritikák pontosan azt mutatták, hogy a főszerkesztő és a szerkesztők jól érzékelték a szellemi kihívást, joggal hárították el az egymással rivalizáló elbeszélések kizárólagossá válásának veszélyét. A célelvű, teleologikus, ideologikus nagyelbeszélést a most készülő új irodalomtörténet sem fogja visszahozni. De a történet, pontosabban: a Történet visszavételét igen. Attól ugyanis, hogy nem tudhatjuk bizonyosan, mely pontján állunk a saját történetünknek, még nem mondhatunk le annak elbeszéléséről, amit tudunk. A korábbi kézikönyvet létrehozó nemzedék (olykor politikai kényszerből is követett) bizonyosságai meginogtak; az irodalomtörténeti nagyelbeszélés történetfilozófiai horizontja bizonytalanná vált, társadalomtörténeti módszertana önmagában elégtelen. De az általunk javasolt és követett nyelvfilozófiai reflektáltságú kommunikációtörténeti módszertan nem letiltja a Történetet, hanem (akárcsak a textológia és filológia kapcsán, úgy itt is) előírja annak kötelező dialogicitását. A Történet azért lesz *egy* történet, mert az évszázadok folyamán egymással versengő, egymást felülmúlni igyekvő, kizárólagosságra törekvő és mégis dialógusra kényszerülő „történetek” történetét beszéli el. Egy kommunikáló közösség történetét, a mai – szerencsére le sosem zárható, legalábbis egyelőre még élő – viták geneziséét és genealógiáját. Azért lesz *egy* történet, mert a „mi” történetünk, a „magyarságé” és a róla szóló „tudományé”.

Pontosítsunk: elbeszélés még nincs, csak készül – de kérdezni már merünk, merhetünk. Vagy Ady nyomán szabadon: feledni csak tele emlékezéssel lehet. A régi kardokról (ide veled, oda vele) akár le is mondhatunk. A többes szám első személyről nem – az ugyanis egyszerre maga az emlékezés eszköze és tárgya. („Egyszer, / Tele emlékezettel / Még kérdezni is merünk...”)

Ha így lesz, ha így marad, akkor talán valóban jönnek még jobb napok is.

IRODALOM

- BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben: A kora újkori modell*, Irodalomtörténeti Közlemények 105 (2001), 285–315.
- BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi irodalmi részének felépítéséhez*, Helikon Irodalomtudományi Szemle, 2009, 1-2. sz., „Irodalomtudomány és eszmetörténet”, szerk. SZENTPÉTERI Márton, ZÁSZKALICZKY Márton, 201–225.
- BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)*, Literatura, 32 (2006), 238–251.
- A „Filológus-vita” dokumentumait részben közölte az Irodalomtörténeti Közlemények 107 (2003) évfolyamának 6. száma (BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, TAKÁTS József és SZILASI László hozzászólásai); HORVÁTH Iván vitaindítója (A hermeneutikai javaslat) és Viszontválasza ma is olvasható a vita weblapján
(Forrás: <http://magyar-irodalom.elte.hu/arianna/filologia/> - letöltés ideje: 2013.12. 9.), KULCSÁR SZABÓ Ernő hozzászólása helyett (eredeti címe: *A segítség, avagy a stigmatizálás „derűje”*) a szerző indoklása olvasható arról, hogy miért vonta vissza a cikket közlésről. Két fontos további reflexió: DÁVIDHÁZI Péter, *Mi filológusok és a bizonyosság vágya*, Irodalomtörténeti Közlemények 108 (2004), 3–55; FEHÉR M. István, *Hermeneutika és filológia – pietizmus és felvilágosodás*, uo., 56–109. A vitát van, aki még ma is folytatja, ld. legutóbb SIMON József, *Elég a mítoszokból! (A klasszikus irodalom premodern filológiája Enyedi György Explicationesében, 1598) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 239–248.
- FÖLDESSY Gyula, *Ady minden titkai: Ady-kommentárok*, Budapest, Athenaeum, 1949.
- Helikon Irodalomtudományi Szemle, 2005, 3. sz. („Régi az újban”, szerk. BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor).
- KECSKEMÉTI Gábor: *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, Irodalomtörténeti Közlemények 99 (1995), 561–576.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, BEZECZKY Gábor, VARGA László, Bp., 2004, 161–168.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor*, Irodalomtörténet, 85(2004), 317–327. (Folyamatosan frissülő verzió: az MTA I. Osztálya Textológiai Munkabizottságának honlapján: <http://textologia.iti.mta.hu/helyzet.php>, utolsó letöltés: 2013. dec. 8.)
- KELEVÉZ Ágnes, *„Egy jó verssor szent dolog”: Babits textológiai elvei és költői gyakorlata*, Alföld, 49/3 (1998), 54–73.

- KLANICZAY Tibor, *A magyar filológia helyzete külföldön* = Uő, *Hagyományok ébresztése*, Budapest, Szépirodalmi, 1976, 40–56.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája, avagy emlékműve-e önmagának a hungarológia?*, Tiszatáj, 2000/3. sz., 66–77.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az „azonosíthatatlan” poétikája? – Megjegyzések a hungarológia fogalmának változásaihoz* = *Hatalom és kultúra: Plenáris előadások és kerekasztal-vitaindítók*, szerk. Tuomo LAHDELMA, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Petteri LAIHONEN, Jyväskylä 2002, <http://mek.oszk.hu/05500/05558/05558.htm#7> (utolsó letöltés: 2013. dec. 8).
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönbözése: hermeneutika és filológia*, Literatura, 2004/4. sz., 379–394.
- A magyar irodalom történetei*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, I–III, Budapest, Gondolat, 2007. (A vállalkozás kritikáit – sajnos ismét csak fontos szövegek kimaradásával – ld.: *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet: Budapest, 2008. június 9*, szerk. ÁCS Margit, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, 2009.)
- Friedrich NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. TATÁR György, Budapest, Akadémiai, 1989.
- TOLNAI Vilmos, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1991 [az 1922-es kiadás reprintje, TÜSKÉS Tibor tanulmányával].